

जिल्हाधिकारी कार्यालय, उस्मानाबाद

शेतररते अतिक्रमण मुक्तीची लोकप्रवाळ

जिल्हाधिकारी कार्यालय, उस्मानाबाद.

! शुभेच्छा !

मा.ना.श्री.शंकरराव गडाऱ्य,
मंत्री, मृद व जलसंधारण तथा
पालकमंत्री जिल्हा उस्मानाबाद

कृषी विकासात शेतरस्त्यांची भूमिका खूप महत्वाची आहे. शेतरस्ते व पोहोच रस्त्यावरील अतिक्रमणे हा ग्रामीण भागातील कळीचा मुद्दा असतो. लोककल्याणाच्या विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाला चालना देण्याचे महत्वाचे काम प्रशासनाने घ्यावे असा आमचा पाठपुरावा असतो. शेतरस्त्याअभावी जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना असंख्य अडचणीना तोंड घ्यावे लागते. त्या अनुषंगाने शेतरस्ता मोहिमेची अंमलबजावणी केली जात आहे. त्याचा उपयोग जिल्ह्यातील शेती विकासासाठी नक्की होईल. यामुळे इतर जिल्ह्यातील शेतकरी जनतेचे लक्ष उस्मानाबाद जिल्ह्याच्या या नवीन कृषी उपक्रमांकडे वेधले जात आहे. जिल्हाधिकारी कार्यालय उस्मानाबाद शेतरस्ता मोहिमेची माहिती पुस्तिकेच्या स्वरूपात प्रकाशित करीत आहे. या माहितीचा उस्मानाबाद आणि इतर जिल्ह्यातील सामान्य शेतकऱ्यांना शेती विकासाला चांगला उपयोग होईल. पुस्तिकेच्या प्रकाशनास माझ्या हार्दिक शुभेच्छा ! यापुढे शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी विविध योजना राबवण्याचा आमचा प्रयत्न असणार आहे. या अभियानाला लोकचळवळीचे रूप येवो हीच सदिच्छा !

(शंकरराव गडाऱ्य)

प्रमुख मार्गदर्शक

मा.ना.श्री.शंकरराव गडाख

मंत्री, मृद व जलसंधारण तथा
पालकमंत्री जिल्हा उस्मानाबाद

मा.श्रीमती अस्मिता कांबळे

जिल्हा परिषद अध्यक्षा,
उस्मानाबाद

मा.खा.श्री.ओमप्रकाश राजेनिंगाळकर

लोकसभा सदस्य,
उस्मानाबाद

मा.आ.श्री.सतीश चव्हाण

विधानपरिषद सदस्य

मा.आ.श्री.विक्रम काळे

विधानपरिषद सदस्य

मा.आ.श्री.सुजितसिंह ठाकुर

विधानपरिषद सदस्य

मा.आ.श्री.सुरेश धस

विधानपरिषद सदस्य

मा.आ.श्री.ज्ञानराज चौगुले

विधानसभा सदस्य

मा.आ.श्री.राणजगजितसिंह पाटोल

विधानसभा सदस्य

मा.आ.श्री.कैलास पाटोल

विधानसभा सदस्य

मा.आ.श्री.तानाजी सावंत

विधानसभा सदस्य

प्रस्तावना

कौसंभ दिवगावकर

(भा.प्र.से.)

जिल्हाधिकारी उस्मानाबाद

आपले महाराष्ट्र राज्य हे कृषीप्रधान राज्य आहे. बदलत्या अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राचे महत्व कमी होत आहे असे म्हटले जाते. मात्र आजही राज्यातील बहुसंख्य जनता शेती क्षेत्रावरच अवलंबून आहे आणि त्यामुळे शेतकरी व कृषीविकास हा राज्य शासनाचा प्राधान्यक्रम आहे.

शरीरातील धमण्या कार्यक्षम असल्यास रक्ताभिसरण सुरक्षीत होते त्याचप्रमाणे शेतीला शेतरस्ते उपलब्ध असल्यास शेतकरी बांधवाकरिता सर्व हंगामांमध्ये कृषी निविष्टा, कृषी उपकरणे, वाहने यांच्या सहाय्याने शेती करणे सुकर आणि फायदेशीर ठरते. परंतु वाढत्या लोकसंख्येमुळे दरडोई शेतजमिन उपलब्धतेत झालेली घट, शेतीच्या विभाजनामुळे शेतांचे झालेले लहान लहान तुकडे, यामुळे कुटुंबांकडील सरासरी क्षेत्रात घट झाली आहे. शासनाच्या विविध सिंचन योजना, बैरेजस, विहीर, कुपनलिका यामुळे जमीन सिंचनाखालील क्षेत्राचे प्रमाण वाढत गेले. जास्तीत जास्त जमिनी वहितीखाली आणि ओलीताखाली घेण्याचे प्रयत्न वाढत आहे. परंतु हे होत असताना शेतीसाठी असणाऱ्या रस्त्यावरही अतिक्रमणे वाढली. साखळीभर रुंदी असणारे रस्ते आणि नकाशावर दोन रेषांनी स्पष्टपणे दिसणारे रस्ते प्रत्यक्षात कळत-नकळत अदृश्य झाले. एखाद्या वहिवाटीच्या रस्त्यावर दोन्ही बाजुंच्या शेतकऱ्यांचे हव्यूहव्यू दरवर्षी अतिक्रमण होत रस्तेच नाहीसे झाले. त्यातून वारंवार भांडणे वाढू लागली, शेतावरील बांध आणि रस्त्यांच्या भांडणासाठी महसूल न्यायालय आणि दिवाणी न्यायालयातही प्रकरणांची संख्या वाढली. कागदोपत्री रस्ते मोकळे करण्याचे आदेश व पंचनामेही वारंवार होतात. काही शेतकऱ्यांच्या हड्डामुळे शेतकऱ्यांचे श्वास बंद होवून शेतीच्या विकासाच्या आणि दळणवळणाच्या धमन्याच जशा काही बंद पडत होत्या. प्रशासनाकडे याबाबतच्या तक्रारीत लक्षणीय वाढ होत होती. ही अडचण दूर करून शेतकऱ्यांच्या रस्त्यांची गरज पूर्ण

होण्यासाठी काय करता येईल ? याबाबत उस्मानाबाद महसूल प्रशासनाने विचार मंथन सुरु केले.

उस्मानाबाद जिल्हा प्रशासनाने वारंवार चर्चा व विचार करून शेत रस्त्यांना मोकळा श्वास देण्याकरिता एक व्यवहार्य व प्रत्यक्षात अंमलात येईल अशा योजनेला मूर्त स्वरूप देण्यात आले. गाव पातळीवरील शेतकरी, सरपंच, तंटामुक्त समिती, मंडळ अधिकारी, बीट जमादार, तलाठी, ग्रामसेवक, पोलीस पाटील, कोतवाल यांनी कागदावरील योजना व प्रत्यक्षात अंमलबजावणी यामध्ये असलेल्या त्रुटी दूर केल्या. प्रत्येक रस्ता मोकळा करण्याचे एक मॉडेल तयार झाले. रस्त्यानुसार व शेतकच्यानुसार अभियानाचे स्वरूप आकारला आले. खच्या अर्थाने त्याला लोकचलवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले तरच हे अभियान सर्वांथर्ने यशस्वी ठरेल. त्यासाठी आपण सर्वांनी एकत्र येऊन हे अभियान यशस्वी करुयात.

(कौस्तुभ दिवेगावकर)

शेतरस्त्यांची आवश्यकता

अतिक्रमणामुळे निर्माण झालेली शेत रस्त्यांविषयीची अवकळा आणि शेतकऱ्यांची परिस्थिती खालील ओळीतून लक्षात येते-

संधी साधून अतिक्रमणे झाली,
अतिक्रमणाने रस्ते मिटले,
रस्त्यासाठी तंटे वाढले,
शेतकरी कोर्ट कचेच्यातच परेशान झाले,
मशागतीची कामे खोलंबली,
रस्त्या अभावी शेतीची गती गेली,
किंत्येकांनी शेती विकली,
अनेकांची पडीक पडली,
एवढी दुर्गती रस्त्याअभावी झाली.

शेतकऱ्यांना जाण्यायेण्यासाठी सुयोग्य रस्ता उपलब्ध करून देण्याचा या मोहिमेचा मुख्य उद्देश आहे. त्याची आवश्यकता खालील गोष्टींवरून प्रकर्षाने जाणवते-

१. बन्याचशा शेतकऱ्यांची इच्छा असूनही केवळ रस्ता उपलब्ध नाही या करणासाठी ऊस, केळी, फळबागा, भाजीपाला या सारखी नगदी पिके घेता येत नाहीत.
२. पावसाळ्याच्या दिवसात रस्ता उपलब्ध नसल्याने आणि बैलगाडी किंवा इतर वाहने अतिक्रमीत रस्त्यावरून जावू शकत नसल्याने वेळेवेर पेरणी होवू शकत नाही.
३. रस्ता नसल्याने अंतर मशागतीसाठी अवजारांची ने आण करणे कठीण होते अतिक्रमीत झालेल्या पाणंदीमध्ये कमरे इतक्या चिखलातून बैलगाडी घेवून जाणे हे अतिकठीण. त्यामुळे बन्याच ठिकाणी बि-बीयाणे, खते, औषधी आणि इतर साहित्य पावसाळ्या पूर्वीच शेतीवर पोहचविणे क्रमप्राप्त ठरत होते.

४. रस्ता उपलब्ध नसल्याने खताची वाहतूक वेळेवर करता येत नाही त्यामुळे योग्य अवस्थेत (Critical Stage) खताचा डोस, फवारणी करता येत नाही आणि कृषी निविष्टांचा शेतीला पुरवठा होत नाही. रस्त्याअभावी शेतीकडे वेळेवेळी, रात्री अपरात्री लक्ष्य देणे शक्य होत नाही.
५. फळे, भाज्या यांसारखे नाशवंत कृषी उत्पादने तात्काळ सुयोग्य स्थितीत बाजारपेठेपर्यंत पोहचवणे अत्यंत आवश्यक आहे. रस्त्या अभावी नाशवंत माल हा जागीच सदून जातो आणि त्यामुळे आर्थिक नुकसान होते. अशा प्रकारे एखाद्या शेतकऱ्याचे नुकसान झाल्यास किफायतशीर ठरणारी पिके घेण्यास इतर शेतकरी धजावत नाहीत.
६. सुयोग्य रस्ता उपलब्ध नसल्यामुळे पीक काढणीसाठी काढणी/कापणीयंत्र (Harvester) हे शेतापर्यंत घेवून जाणे शक्य होत नाही. त्यामुळे वेळेवर काढणी आणि मळणी होत नाही. शेतकऱ्यांना याचा अनावश्यक तोटा सहन करावा लागतो.

७. रस्त्यावरील अतिक्रमणामुळे प्रशासन, न्यायालयात अनेक वाद आणि दाखल होतात. ज्यात शेतकऱ्यांचा अमुल्य असा वेळ तसेच पैसा वाया जातो यातून वैयक्तिक द्वेष वाढत जातो. अनेक ठिकाणी हिंसाचाराच्या घटना घडतात..
८. ज्या शेतकऱ्यांची शेते गावाच्या जवळ असतात आणि रस्त्याची गरज नसते अशा शेतकऱ्यांनी बन्याचदा पुढच्या शेतकऱ्यांच्या जमीनी त्यांना अडचणीत आणून गिळळकृत करण्याचा किंवा कमी भावात इच्छा नसतानाही अनेकांना जमिनी विक्री करण्याचा प्रकार घडतो.
९. शेती व्यवसायाला पुरक असणारे कुकुटपालन, दुध व्यवसाय आणि इतर पुरक व्यवसायांसाठी रस्ता उपलब्ध नसल्यास शेतकरी असे व्यवसाय करण्यापासून परावृत्त होतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती खालावते..
१०. सिंचन सुविधा वाढविण्यासाठी अनेक ठिकाणी तलाव झाले, कालवे झाले त्यामुळे पारंपारिक उपयोगात असणारे रस्ते बुडीत क्षेत्रात गेल्यानेही अनेक ठिकाण रस्त्यांचे प्रश्न उद्भवले. त्यामुळे पर्यायी रस्ते म्हणून अतिक्रमीत रस्ते मुक्त करण्याची आवश्यकता भासू लागली.
११. काही गावांचे पुनर्वसन झाले आहे. त्यामुळे गावठाण बदलले. पूर्वीच्या गावठाणांतून शेतावर जाण्याकरिता असलेले रस्ते आणि नवीन गावठाणांमधून शेताकडे जाणारे रस्ते यांचा वेगळाच प्रश्न निर्माण झाला..

या सर्व बाबींमुळे बारमाही रस्ते शेतीच्या अर्थकारणासाठी महत्वाचे ठरतात. एकूणच शेतरस्ते हा शेतकऱ्यांच्या जीवन-मरणाचा प्रश्न आहे.

असा झाला रस्ता मुक्ती संकल्पनेचा जन्म...

जिल्हाधिकारी कार्यालयात लोकांचे प्रश्न ऐकून घेत असतांना ग्रामीण भागातील रस्त्याची समस्या ठळक स्वरूपात समोर येत आहे. गावातील शेतकऱ्यांनी रस्त्यावर अतिक्रमणे केल्यामुळे गावागावामध्ये असंतोष व कायदा व सुव्यवस्थेची परिस्थिती निर्माण होत आहे. या पूर्वी महसूल विभागाने हटविलेली रस्त्याची अतिक्रमणे ही वरवरची मलमपट्टीच ठरलेली आहे. जिल्हास्तर किंवा उपविभागीय स्तरावर झालेल्या रस्त्याच्या तक्रारी निवारणाबाबत एक परिपाठ ठरलेला आहे. तो म्हणजे प्राप्त झालेल्या तक्रारी तहसील स्तरावर चौकशीकरता पाठविणे. तहसीलवरून मंडळ अधिकारी आणि मंडळ अधिकाऱ्याकडून तलाठ्याकडे पाठवणे. तलाठी, पोलीस पाटील व कोतवाल ही महसूल विभागाची गावपातळीवर काम करणारी यंत्रणा आहे. आलेल्या तक्रारीचे, विशेषतः रस्ता अतिक्रमणाबाबत झालेल्या तक्रारी निकाली काढण्यासाठी एक ठरलेली पद्धत होती, ती म्हणजे तलाठी, पोलीस पाटील व इतर पंचाना सोबत घेवून अतिक्रमण केलेल्या ठिकाणी जाणे आणि तेथील शेतकऱ्यांना आपल्या परीने समजावून सांगणे यातून तात्पुरता उपाय म्हणून अतिक्रमण काढण्यात आले याचा पंचनामा करणे..

अतिक्रमण काढायचे म्हटल्यानंतर गाव पातळीवरील महसूल यंत्रणेकडे कोणतीही साधनसामग्री भौतिकदृष्ट्या अतिक्रमण काढण्याकरीता नव्हती. त्यामुळे कागदावर केलेला पंचानामा तहसीलदाराकडे तेथून उपविभागीय अधिकाऱ्याकडे आणि जिल्हाधिकाऱ्याकडे यायचा. त्यानंतर हा तक्रार अर्ज निकाली काढला म्हणून नस्तीबद्ध व्हायचा. प्रत्यक्षत मात्र अतिक्रमण कायम असायचे आणि शेतकऱ्यांचा त्रासही.

याकरिता जोपर्यंत शेतकऱ्यांच्या हद्दीच्या कायम खुणा करून देत नाहीत तोपर्यंत हा प्रश्न सुटणार नाही हे प्रशासनाच्या लक्षात आले. रस्त्यांच्या कायमस्वरूपी खुणा करावयाच्या म्हटल्यानंतर त्यासाठी खर्च आला आणि तो कोणी करावयाचा हाही प्रश्न होताच. शासनाकडे

अशा प्रकारची तरतूद नव्हती. शेतकऱ्यांनीच खुणा कायम करावयाचा खर्च केला तर हा प्रश्न मार्गी लागेल आणि रस्त्याचे अतिक्रमण हे केवळ कागदोपत्री न निघता ते प्रत्यक्षात निघेल असा विचार पुढे आला. त्याकरता जेसीबी चा उपयोग हा चांगला पर्याय असल्याबाबत सर्वांचे एकमत झाले. त्यानुसार रस्त्याच्या दोन्ही बाजूने चर खोदून त्यातील माती/मुरुम रस्त्याच्या मध्यभागी टाकायचे आणि त्याद्वारे चांगल्या प्रकारच्या कच्चा रस्त्याची निर्मिती करायची. तयार करण्यात आलेल्या कच्चा रस्त्यावर जेसीबीने माती काम (Pavement) झाल्यामुळे आणि चर खोदल्यामुळे कायम खुणा तयार झाल्या. या जेसीबीकरिता लागणार सर्व खर्च शेतकऱ्यांनी लोकसहभागातून करायचा.

अतिक्रमण करणाऱ्यांना प्रेमाने समजावून सांगायचे. ऐकले नाही तर मात्र कायदा वापरायचा याबाबत सर्वांचे एकमत झाले. त्या अनुषंगाने जिल्हास्तरावर बोलावण्यात आलेल्या महसूल अधिकाऱ्यांच्या बैठकीत हा विषय चर्चीला गेला. ही मोहीम यशस्वीपणे राबवायची असेल तर यात लोकांना सामील करून घेणे गरजेचे असल्याचे मत जिल्हाधिकारी यांनी व्यक्त केले.

यासाठी आधी लोक जागृती होणे. नकाशातील रस्ता कसा असतो? एका रेषेचा अर्थ काय? दोन रेषांचा अर्थ काय? शिवरस्त्यांचा अर्थ काय? वहिवाटीचा रस्ता म्हणजे काय? हक्काचा रस्ता मिळवायचा असल्यास काय करावे लागेल, या सर्व गोष्टी समजून सांगणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना नकाशावर रस्ता आहे आणि तो आपला हक्काचा आहे याची जाणीव देखील उरली नाही, कारण पिढ्यान-पिढ्या हा त्रास अंगवळणी पडला आहे. त्यामुळे नकाशावरील रस्त्यावरुन जागृती होणे आवश्यक आहे.

शासन निर्णय महसूल व वन विभाग दिनांक ०४ नोव्हेंबर १९८७ अन्वये ग्रामीण भागातील रस्त्याची वर्गवारी खालील प्रमाणे करण्यात आलेली आहे.

अ) एका गावावरुन दुसऱ्या गावात जाणारे रस्ते :-

१. ग्रामीण रस्ते व हद्दीचे ग्रामीण रस्ते (गाव नकाशा मध्ये दोन भरीव रेषांनी दाखवले असून या रस्त्याची जमीन कोणत्याही भूमापन क्रमांकामध्ये समाविष्ट केलेली नाही)
२. ग्रामीण गाडीमार्ग (गाव नकाशा मध्ये तुटक दुबार रेषेने दर्शविलेले असून ज्या भूमापन क्षेत्रामधून जाते त्यामध्ये पोट खराब म्हणून दर्शविलेले आहे, अशा रस्त्यांची नोंदणी साडेसोळा ते एकविस फूट आहे.)
३. पाय मार्ग (गाव नकाशा मध्ये तुटक रेषेने दर्शविलेले असून ज्या भूमापन क्षेत्रामधून जातो त्यामुध्ये पोट खराब म्हणून दर्शविलेले आहे अशा रस्त्यांची रुंदी सव्वाआठ फुट आहे)

ब) शेतावर जाण्याचे पाय मार्ग व गाडीमार्ग :-

हे रस्ते नकाशा वर दर्शविलेली नाहीत परंतु वाद निर्माण झाल्यास अशा रस्त्याबाबत निर्णय देण्याचा अधिकार कलम १४३ नुसार तहसीलदारांना दिलेले आहेत.

गाव नकाशा वरील रस्त्यावर शेजारच्या शेतकऱ्याने अतिक्रमण केले असल्यामुळे या रस्त्याबाबत मोठ्या प्रमाणात तक्रारी आहेत. अतिक्रमण झालेल्या रस्त्यामुळे शेतकऱ्यांना पेरणी, अन्नधान्याची वाहतूक, बैल बारदाना, बी-बियाणे ने आण करणे अडचणीचे होते.

गाव नकाशावर अस्तित्वात असलेले रस्ते अतिक्रमणमुक्त करण्यासाठी प्रशासनाने नियोजन करून ही कामे लोकसहभागातून करण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार शिवरस्ते आणि शेतरस्ते शेतकऱ्याच्या सहमतीने तसेच लोकसहभागातून पूर्ण करण्याचे ठरवण्यात आले. प्रत्येक यंत्रणेची जबाबदारी आणि करावयाची कामे याबाबत सविस्तर सूचना देण्यात आल्या. त्यानुसार ग्रामपंचायत तंटामुक्त समिती, महसूल विभाग, अभिलेख विभाग आणि शेतकरी यांच्या जबाबदाऱ्या निश्चित करण्यात आल्या आहेत.

शेतरस्ता उपलब्ध करून देण्यासाठीच्या महत्वाच्या तरतुदी व कार्यपद्धती

मोठ्या प्रमाणात झालेल्या जमिनीच्या व्यवहारांमुळे जमिनीचे छोटे तुकडे झाले. जमीन मालक बदलले. त्यामुळे काही ठिकाणी नवीन खरेदीदाराला त्याच्या जमिनीत जाण्यासाठी रस्ता उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे तो तहसीलदारांकडे रस्ता मागणीचा अर्ज करतो. स्वतःच्या शेतजमिनीमध्ये जाण्यासाठी रस्ता उपलब्ध नसेल तर महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम १९६६, कलम १४३ अन्वये इतर भूमापन क्रमांकाच्या सीमांवरुन रस्ता उपलब्ध करून देण्याचा अधिकार तहसीलदारांना आहे. तसेच वहीवाटीतील, नकाशातील बंद असलेला रस्ता, अतिक्रमीत असलेला रस्ता मामलेदार कोर्ट अँकट १९०६ मधील कलम ५ अन्वये खुला करण्याचे अधिकार तहसीलदार यांना आहेत.

१) महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम १९६६, कलम १४३ :

अ) या कलमानुसार तहसीलदारांकडे रस्ता मागणीसाठी अर्ज करतांना खालील कागदपत्रे अर्जाबरोबर सादर करावीत

१) अर्जदाराच्या शेतजमिनीचा आणि ज्या लगतच्या जमिनीच्या बांधावरुन रस्त्याची मागणी केली आहे त्याचा कच्चा नकाशा.

२) अर्जदाराच्या शेत जमिनीचा शासकीय मोजणी नकाशा (उपलब्ध असल्यास)

३) अर्जदाराच्या जमीनीचा चालू वर्षातील (तीन महिन्याच्या आतील) सात-बारा उतारा

४) लगतच्या शेतकऱ्यांची नावे व पत्ते व त्यांच्या जमिनीचा तपशील/अर्जदाराच्या जमिनीबाबत जर न्यायालयात काही वाद सुरु असतील तर त्याची कागदपत्रांसह माहिती.

ब) रस्ता मागणीसाठी अर्ज केल्यानंतरची प्रक्रिया :

१. अर्ज दाखल करून घेतला जातो.
२. अर्जदार व ज्या शेतकऱ्यांच्या भूमापन क्रमांकाच्या सिमांवरून रस्त्यांची मागणी केली आहे त्या सर्वाना नोटीस काढूने त्यांचे म्हणणे मांडण्याची संधी देण्यात येते.
३. अर्जदाराने सादर केलेल्या कच्चा नकाशावरून किमान किती फुटाचा रस्ता देणे आवश्यक आहे याची पडताळणी केली जाते..
४. तहसीलदार किंवा नायब तहसीलदार यांचेमार्फत समक्ष स्थळ पाहणी करण्यात येते. स्थळ पाहणीच्या वेळेस अर्जदाराला स्वतःच्या शेतात जाण्यासाठी नवीन रस्त्याची खरोखरच आवश्यकता आहे काय याची खात्री करण्यात येते.

५. रस्ता मागणीचा निर्णय करतांना तहसिलदारांनी खालील प्रश्नांची उत्तरे लक्षात घेणे अपेक्षित आहे.

अ. अर्जदाराला स्वतःच्या शेतात जाण्यासाठी नवीन रस्त्याची खरोखरच आवश्यकता आहे काय ?

आ. अर्जदाराच्या शेताचे यापूर्वीचे मालक कोणत्या मार्गाचा वापर करीत होते ?

इ. जर नवीन रस्त्यांची खरोखरच आवश्यकता असेल तर सर्वांत जवळचा मार्ग कोणता ?

ई. मागणी केलेला रस्ता सरबांधावरून आहे काय ?

उ. अर्जदाराला शेतात येण्यासाठी दुसरा पर्यायी रस्ता उपलब्ध आहे काय ?

ऊ. अर्जदाराला नवीन रस्ता दिल्यास लगतच्या शेतकऱ्यांच्या होणाच्या नुकसानाचे प्रमाण किती असेल ?

६. उपरोक्त सर्व बाबींची शाहनिशा करून, नवीन रस्ता देणे आवश्यक आहे याची खात्री पटल्यानंतर, तहसीलदार अर्ज मान्य करतात किंवा मागणी फेटाळतात. अर्ज मान्य झाल्यास, असा रस्ता लगतच्या शेतीच्या हड्डी/बांधावरून देण्याचा आदेश पारित केला जातो. त्यावेळेस लगतच्या शेतकऱ्यांचे कमीत कमी नुकसान होईल असे पाहिले जाते. रस्ता देतांना दोन्ही बाजून ४-४ फूट रुंद असा एकूण ८ फुट रुंदीचा पायवाट रस्ता देता येतो. उभयतांच्या सहमतीने अशा रस्त्याची रुंदी कमी जास्त करता येते. गाडी रस्ता देतांना तो ८ ते १२ फुट रुंदीचा देता येतो. वाजवी रुंदी पेक्षा अधिक रुंदीच्या रस्त्याची मागणी असल्यास अर्जदाराने लगतच्या शेतकऱ्याकडून रस्त्याचे हक्क विकत घेणे अपेक्षित आहे.

कलम १४३ अन्वये रस्ता देतांना गरज (Necessity) तपासली जाते. या ठिकाणी Indian Easement Act १८८२ चे कलम १४ पहावे. यात असा रस्ता Reasonably convenient असावा असा शब्दप्रयोग आहे, तर कलम १४३ मध्ये शेतकऱ्यांना शेतात जाण्यासाठी योग्य मार्गाची किती जरुरी आहे, याकडे तहसीलदाराने लक्ष द्यावे असे नमूद आहे.

- तहसिलदारांचा आदेश मान्य नसल्यास त्याविरुद्ध,आदेश प्राप्त झाल्यानंतर साठ दिवसांच्या आत उपविभागीय अधिकारी यांच्याकडे अपील दाखल करता येते किंवा तहसिलदारांच्या निर्णयाविरुद्ध एका वर्षाच्या आत दिवाणी न्यायालयात दावा दाखल करता येतो. दिवाणी न्यायालयात दावा दाखल केल्यास महसूल अधिकाऱ्याकडे अपील करता येत नाही.
- रस्त्याच्या निर्णयाची नोंद,ज्या खातेदाराच्या जमिनीतून रस्ता दिला आहे त्या खातेदाराच्या सात बाराच्या इतर हक्क सदरी नोंदविता येतो. त्याच बरोबर मवाजिब ऊल अर्जफ मध्ये देखील अशा नोंदी घेतल्या पाहिजेत. मा. उच्च न्यायालयाचे न्यायाधिश श्री.ए.पी.भांगळे यांनी हरिराम मदारी अत्रे वि.उद्दल दयाराम लिलहरे या प्रकरणात निकाल देतांना नमूद केले आहे की,म.ज.म.अधिनियम १९६६ चे कलम १६५ नुसार असलेल्या मवाजिब ऊल अर्जफ मध्ये घेण्यात आलेल्या नोंदी या चौकशी करून तसेच प्राप्त हरकतींवर सुनावणी घेऊन अंतिम केल्या जात असल्यामुळे अशा नोंदी शाबीत करण्यासाठी आणखी पुरावा मागण्याची आवश्यकता नाही,असा वेगळा किंवा स्वतंत्र पुरावा मागणे हे मवाजिब ऊल अर्जफ ठेवण्याच्या हेतू/उद्देशालाच छेद देण्यासारखे आहे. गाव पातळीवर ठेवलेल्या वाजीब ऊल अर्ज मधील नोंदीचा प्रतिवादीने आदर करावा आणि अर्जदार यांना रस्त्याच्या वापरास अडथळा करु नये.

२) मामलतदार कोर्ट १९०६,कलम ५ :

शेतीच्या अस्तित्वात असणाऱ्या रस्त्याला अडथळा करणाऱ्याविरुद्ध मामलतदार कोर्ट ॲक्ट १९०६,कलम ५(२) अन्वये (हरकतीपासून सहा महिन्याच्या आत) दावा दाखल करता येतो.मामलतदार कोर्ट ॲक्ट १९०६ अन्वयेचे कामकाज दिवाणी न्यायालयाप्रमाणे चालविले जाते..

मामलतदार कोर्ट अंकट १९०६ मधील महत्वाच्या तरतुदी : .

हा कायदा फक्त शेत जमिनीनाच लागू आहे, अकृषिक जमिनींना नाही.

कलम ५(१) अ. : शेती किंवा चराईसाठी वापरात असलेल्या, पिके किंवा झाडे असलेल्या कोणत्याही जमिनीतून किंवा त्यास संलग्न असलेल्या जमिनीत / जमिनीतून किंवा वाहत्या कालव्याच्या प्रवाहात किंवा ज्यातून पाणी स्वाभाविकपणे वाहत असेल अशा कोणत्याही पृष्ठभागावर अवैधरित्या कोणीही अडथळा केला असेल व अशा अडथळ्यामुळे शेती किंवा चराईसाठी वापरात असलेल्या / पिके किंवा झाडे असलेल्या जमिनीस किंवा वाहत्या कालव्याच्या प्रवाहाल किंवा ज्यातून पाणी स्वाभाविकपणे वाहत असेल अशा कोणत्याही पृष्ठभागाला धोका पोहचण्याचा संभव असेल तर तहसिलदाराला असा अवैध अडथळा काढून टाकण्याचा अधिकार आहे.

ग्रामस्थांची बैठक घेताना

नकाशाप्रमाणे मोजणी करताना

अतिक्रमणमुक्त झालेला रस्ता

या कलमान्वये कारवाई करतांना रस्ता पूर्वापार वहिवाटीचा व वापरामध्ये असावा तसेच त्या रस्त्यात अडथळा निर्माण केला गेला असावा, नवीन रस्ता देणे या कायद्यात अपेक्षीत नाही.

कलम ७ : या कायद्याखाली दावा दाखल करतांना वादपत्रात खालील मजकुर असला पाहिजे.

१. वादीचे नाव, व्यवसाय व राहणेचा पत्ता.
२. प्रतिवादीचे नाव, व्यवसाय व राहणेचा पत्ता.
३. उभारलेल्या अडथळ्याचे स्वरूप, ठिकाण व जी निषेध आज्ञा/कब्जा आवश्यक आहे त्याचे स्वरूप,
४. दाव्याचे कारण उद्घवल्याची तारीख.
५. दाव्याचे कारण उद्घवण्यास कारणीभूत परिस्थिती.
६. दाव्यास उपयुक्त कागदपत्रे, पुरावे, साक्षीदारांची संपूर्ण माहिती. (माहिती अपूर्ण आहे या सबवी खाली तहसीलदाराला दावा फेटाळता येणार नाही)

कलम २३(१) तहसिलदाराने या कायद्यान्वये दिलेल्या निकालावर अपील करता येत नाही.

कलम २३(२) तहसिलदाराने या कायद्यान्वये दिलेल्या निकालाचे उपविभागीय अधिकारी पुनर्विलोकन करू शकतात. उपविभागीय अधिकारी यांनी पुनर्विलोकनामध्ये दिलेल्या निकालाविरुद्ध उच्च न्यायालयात रिट दाखल करावे लागते.

शेत बांधाची मोजमापे :-

महाराष्ट्र जमीन महसूल (सीमा व चिन्हे) नियम १९६९ अन्वये शेत बांधाची मोजमापे खालील प्रमाणे असावीत.

क. कोरडवाहू जमीन	: ४.४६ मीटर रुंद $\times$ ०.६१ मीटर उंच
ख. भाताची बु बागायत जमीन	: ०.२३ मीटर रुंद $\times$ ०.६१ मीटर उंच
ग. सरबांध	: १.२२ मीटर रुंद $\times$ ०.६१ मीटर उंच

म.ज.म.अ. कलम १४३ आणि मामलेदार कोर्ट अँकट कलम ५ मधील फरक

म.ज.म.अ. १९६६ चे कलम १४३	मामलेदार कोर्ट अँकट १९०६ चे कलम ५
साध्या अर्जावरुन प्रकरण सुरु होते.	दावा दाखल केल्यावर प्रकरण सुरु होते.
रस्ता अस्तित्वात नसतो.	रस्ता अस्तित्वात असतो.
रस्ता अडविलेला नसतो.	रस्ता अडविलेला असतो.
सरबांधावरुन नवीन रस्ता दिला जातो.	रस्त्यातील अडथळा काढला जाते.
रस्ता खुला करण्याचा आदेश देता येत नाही.	रस्ता खुला करण्याचा आदेश देता येतो.
अर्ज दाखल करण्यास मुदतीचे बंधन नाही.	दावा दाखल करण्यास मुदतीचे बंधन आहे.
तहसीलदाराच्या आदेशविरुद्ध उपविभागीय अधिकाऱ्याकडे अपील दाखल करता येते.	तहसिलदाराच्या आदेशविरुद्ध जिल्हाधिकाऱ्यांकडे अपील दाखल करावे लागते.
उपविभागीय अधिकाऱ्याकडील अपीलातील आदेशविरुद्ध अप्पर जिल्हाधिकाऱ्यांकडे दाद मागता येते.	जिल्हाधिकाऱ्यांच्या अपीलातील आदेशविरुद्ध उच्च न्यायालयात दाद मागावी लागते.
निषेध आज्ञा देता येत नाही.	निषेध आज्ञा देता येते.

(उपजिल्हाधिकारी संजय कुंडेटकर यांचे ब्लॉगवरून साभार)

शेतरस्ते अतिक्रमणमुक्त करण्यासाठी लोकसहभाग

अजाचा नमुना

(पूर्वोपासुन वहीवाटीचा असणारा रस्ता संबंधी अर्ज)

(मामलेदार कोर्ट १९०६ नुसार)

तहसीलदार-----यांच्या न्यायालयात ता-----

प्रकरण क्र : / २०२०

वादी (रस्ता मागणी करणार यांची नावे)

१.----- रा.----- ता.-----

२.----- रा.----- ता.-----

३.----- रा.----- ता.-----

प्रतिवादी (रस्ता अडवणूक करणार यांची नावे)

१.----- रा.----- ता.-----

०२.----- रा.----- ता.-----

३.----- रा.----- ता.-----

विषय : -----

-

महोदय,

उपरोक्त विषयी सविनय सादर की, खालील नमुद मुद्यांच्या अनुषंगाने पूर्वोपार वहीवाटीत असणाऱ्या रस्त्यावरील अडथळा दुर करून सदरील रस्ता पुवीप्रमाणे खुला करून देण्यात यावा ही विनंती.

मुद्दा क्र.१ आपण मागणी केलेला रस्ता कोणत्या गावातील व कोणत्या गट नं. मधील जमीनीमध्ये जाणेयेणे करीता पाहिजे ते अर्जात नमुद करावे तसेच आपला ७/१२ उत्तारा सादर करावा.

मुद्दा क्र.१ बाबत स्पष्टीकरण-----

मुद्दा क्र.२ आपण मागणी केलेला रस्ता हा कोणत्या गट नं./सनं च्या मधुन आहे ते गटा मधुन पाहिजे ते गट नं नमुद करून त्याची दिशादेखील नमुद करावी,अर्जात कद्या नकाशा रेखाकिंत करावा.

मुद्दा क्र.२ बाबत स्पष्टीकरण -----

मुद्दा क्र.३ आपण मागणी केलेला रस्ता नकाशामध्ये आहे का? नकाशामध्ये असल्यास मोजणी कार्यालयाकडील नकाशाची प्रमाणीत प्रत अर्जासोबत जोडण्यात यावी.

मुद्दा क्र.३ बाबत स्पष्टीकरण-----

मुद्दा क्र.४ आपण मागणी केलेला रस्ता हा वहीटीचा/पुर्वापार आहे काय

मुद्दा क्र.४ बाबत स्पष्टीकरण-----

मुद्दा क्र.५ सदरील रस्ता पुर्वापार वहीवाटीचा असल्यास किती वर्षापासून सदरील रस्त्याने वहीवाट चालु होती त्याबाबत कालावधी नमुद करावा.

मुद्दा क्र.५ बाबत स्पष्टीकरण -----

मुद्दा क्र.६ सदरील रस्ता वहीवाटीचा असल्यास सदरील रस्त्याबाबत तक्रार कोणत्या दिवशी झाली त्याची दिनाक नमुद करावी.

मुद्दा क्र.६ बाबत स्पष्टीकरण-----

मुद्दा क्र.७ ज्या व्यक्तीनी आपला रस्ता अडविला आहे.त्यांचे संपुर्ण नाव पत्ता व त्यांच्या नावे असलेला सातबारा उतारा

मुद्दा क्र.७ बाबत स्पष्टीकरण-----

मुद्दा क्र.८ सदरील रस्ता पुर्वोपासून वहिवाटीत असल्यासबाबत आपल्या शेताच्या शेजारील शेतकरी यांची नावे पत्ता व सातबारा उतारा.

मुद्दा क्र.८ बाबत स्पष्टीकरण-----

मुद्दा क्र.९ आपण सदरील अर्जान्वये ज्या रस्त्याची मागणी करत आहात त्या व्यतिरिक्त दुसरा पर्यायी रस्ता आहे काय याबाबत सविस्तर स्पष्टीकरण करा.

मुद्दा क्र.९ बाबत स्पष्टीकरण-----

मुद्दा क्र.१० जे शेतकरी आपला रस्ता अडवितात तेवढच्या प्रतिवार्द्दिंच्या संख्याइतकी आपल्या अर्जाची छायांकित प्रती अर्जासोबत सादर करण्यात याव्यात.

मुद्दा क्र.१० बाबत स्पष्टीकरण-----

दिनांक :   /   /२०२

आपला विश्वासू

अर्ज करणारे यांची सही व मोबाईल नंबर

१. ----- सही/अंगठा

अर्जासोबत जोडावयाच्या कागदपत्रांची यादी

१. संबंधित गट नं.चे ७/१२ उतारा.(तीन महिन्याच्या आतील)
२. गाव नकाशाची प्रत.
३. शासकीय मोजणी नकाशा (उपलब्ध असल्यास)
४. लगतच्या शेतकऱ्यांची नावे,पत्ते व त्यांच्या जमीनीचा तपशील.
५. अर्जदाराच्या जमिनीबाबत जर न्यायालयात काही वाद सुरु असतील तर त्याची कागदपत्रांसह माहिती.

शेतरस्ते अभियानाअंतर्गत उपरोक्त बाबींबरोबरच पुढील मुद्यांवर शेतकऱ्यांना दिलासा देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

१. ज्या प्रकरणात म.ज.म.अ. १९६६ कलम १४३ किंवा मामलतदार कोर्ट ॲक्ट १९०६, कलम ५ नुसार आदेश निर्गमीत केलेल आहेत मात्र कार्यवाही झालेली नाही.
२. ज्या प्रकरणात यापुर्वीच दाखल झालेल्या अर्जावर अद्याप सुनावणी झालेली नाही.

कायदा ही केवळ एक आज्ञा नसून ते एक आवाहनही असते. वर्षानुवर्षे वादात प्रलंबीत शेतरस्त्यांमुळे शेतकऱ्यांचे व पर्यायाने गावाचे नुकसान होते. गावातील सलोखा व सामजंस्य टिकावे याकरिता सर्वांनी या अभियानाचा लाभ घ्यावा.

योजनेचे फलित

अभियानाच्या पहिल्या टप्प्यातच जिल्हाभरात चांगले परिणाम दिसून आहेत. सुमारे ५० गावांत शेकडो शेतकऱ्यांना मदत होत आहे. लोकसहभागातून शेतरस्ते, शिवरस्ते, गाडीरस्ते, पाऊल रस्ते अतिक्रमणमुक्त केल्यामुळे फायदेच फायदे होणार आहेत.

१. रस्त्यांमुळे पालेभाज्या आणि फलोत्पादनांची बाजारपेठेपर्यंत तात्काळ वाहतुक करणे शक्य होणार असल्यामुळे नाशवंत मालाचे होणारे नुकसान टाळता येऊ शकणार आहे.
२. पुरक शेती उद्योगांना चालना मिळणार आहे. उदा. कुकुटपालन, दुधव्यवसाय, पशु पालन, कृषी प्रक्रिया उद्योग इ.
३. कृषी निविष्ठा वेळेवर शेतीवर पोहचविणे शक्य होणार आहे.
४. कोर्टातील रस्त्यासाठीचे वाद, प्रशासनाकडे येणाऱ्या तक्रारी निश्चीतच कमी होणार आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांची वेळ आणि पैशयाचा अपव्यय टाळण्यास मदत होणार आहे.
५. पारंपारीक शेतीबरोबर नगदी पिकांकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढण्यास मदत होणार आहे.
६. रस्त्यासाठी होणारे वैमनस्य आणि त्यातून होणारे अनर्थ पिढ्यानपिढ्यांचे वैर टाळण्यास मदत होणार आहे.
७. फक्त रस्ता नाही म्हणून शेती पडीक राहणे किंवा रस्त्याच्या प्रश्नाला कंटाळून शेतीच विकणे अशा प्रकारांना आळा बसण्यास मदत होईल.

મોહિમેચે શિલેદાર

શ્રી.કૌસ્તુભ દિવેગાવકર

જિલ્હાધિકારી, ઉસ્માનાબાદ

શ્રીમતી રૂપાલી આવલે-ડંબે

અપર જિલ્હાધિકારી, ઉસ્માનાબાદ

શ્રી.મહેંદ્રકુમાર કાંબળે

ઉપજિલ્હાધિકારી (રોહયો), ઉસ્માનાબાદ

શ્રી.યોગેશ ખરમાટે

ઉપવિભાગીય અધિકારી, ઉસ્માનાબાદ.

શ્રીમતી અહિલ્યા ગાઠાળ

ઉપવિભાગીય અધિકારી, કળંબ

શ્રી.ગણેશ માળી

તહસીલદાર, ઉસ્માનાબાદ

શ્રી.રોહન કાળે

તહસીલદાર, લોહારા

શ્રીમતી મંજુષા લટપટે

તહસીલદાર, કળંબ

શ્રીમતી ઉષાકિરણ શ્રુંગારે

તહસીલદાર, ભૂમ

ડૉ.વિજયકુમાર ફડ

મુખ્ય કાર્યકારી અધિકારી, જિ.પ. ઉસ્માનાબાદ.

શ્રી.શિવકુમાર સ્વામી

નિવાસી ઉપજિલ્હાધિકારી, ઉસ્માનાબાદ

શ્રી.વિઠુલ ઉદમલે

ઉપવિભાગીય અધિકારી, ઉમરગા.

શ્રીમતી મનીષા રાશીનકર

ઉપવિભાગીય અધિકારી, ભૂમ

શ્રી.સંજય પવાર

તહસીલદાર, ઉમરગા

શ્રી.સૌદાગર તાંડળે

તહસીલદાર, તુલ્જાપૂર

શ્રી.નરસિંગ જાધવ

તહસીલદાર, વાશી

શ્રી.અનિલકુમાર હેળકર

તહસીલદાર, પરંડા

શ્રી.પંકજ મંદાડે

પ્ર.તહસીલદાર (મહસુલ), જિ.કા. ઉસ્માનાબાદ

संग्रह

तहसीलदार जाधव यांचे आवाहन

शेतरस्ते अतिक्रमणमुक्त करण्यासाठी पुढाकार घ्या

लौकिक संस्कृत नेटवर्क

गांधी : शेषक्यानी त्वांचा गैरसोय तूर करण्यासाठी शिवरस्यासाह डाऱ्या दोहरारे भविक्यापुरुष करण्यासाठी पुढाकार घ्यावा, असे आवळन तड्डीलदार नरसिंग जाहाव यांनी कैले.

A photograph showing a group of approximately ten men of diverse ages and ethnicities standing outdoors in a rural setting. They are positioned in front of a large yellow excavator. The men are dressed in a variety of casual attire, including shirts, trousers, and one man in a white lab coat. The background consists of a dry, open landscape under a clear sky.

जनप्रियतानी व्यापक करें।
गढ़ नंबर ६११६७५३६२४८ आदि
मटानुना गोवाराम द्वितीय
द्वितीय हालिश्चरा अतिक्रमणमुख्य
वर द्वारा यात्रा तो अतिक्रमणकृत
कराना, अभी नहीं नासनी थी बल्कि
दूध मैं, मुझे माली, बच्चे मैं बाल
मार्दीनी प्राणकालकृत करी होती
नरसंति थोराते याच उत्तरायण
महसूल विनाशन स्वरूप वाहन
३० द्वितीय रोती या परासरतिं
शत्रुघ्नीं सम्प्रदेशन लेते द्वितीय
नरसंति जाते, मैं भृत्यांति की ए

- तालुक्यांतरील खानापूळ-डंडपूर हा स्वतंत्री बंधवाच दिसापासून घेत पडला होता जितील यांची झारीता काटम. दोदारव कटग, प्रल्हाड कटग, आदीच्या शीतातु हा स्तो जात असून, इक विलोनिमित रस्यावर मोरक्का पणागत असे असून तालुक्यांतरीली भीटी.

- दरम्यान, या भागातील शेतकऱ्याचा विचारात घेण नायच हस्तीपांचा भालापूर्व घायद, नक्कल अधिकरो ली ए पाळी, तलाई ए आरु, सावळ क्याच्यासह या भागातील शेतकऱ्याची मासांविक थेंक घेण हा शेतकर्ता देवील

शेतकऱ्यांची नुस्खा झाली आहे या
शिवरत्स्याचे महाला गोंधी रोजगार ही
योजनेच्या माध्यमातून यल दुकीकरण
करण्यात शेणार अभ्यासाची माहिती
प्रकाशनाऱ्या वरीनी देण्यात आली

जिल्हाधिकारी कार्यालय, उस्मानाबाद.